
DEJVID G. MAJLU

IZDAVAČKA DELATNOST U ISTOČNOJ AFRICI*

Počeci izdavačke delatnosti

Ne može se govoriti o izdavačkoj delatnosti u ma kojoj zemlji, a da se ne dodirne politički, ekonomski i društveni aspekt te zemlje. Džon Notingem, bivši direktor „Istočnoafričke izdavačke kuće” rekao je: „Knjige su stvarale i uništavale države, knjige su uobličile život svakog čoveka koji zna da čita i živote mnogih koji ne znaju da čitaju”. To je osnova ovog izlaganja koje bi moglo i da se nazove: „Politika izdavačke delatnosti i njen uticaj na narode Istočne Afrike”. Da bismo ovu temu uspešno razmotrili potrebno je da nešto znamo o istoriji Istočne Afrike. Ono što se naziva Istočnom Afrikom sastoji se od tri države. To su: Kenija, Uganda i Tanzanija. Tanzanija se zvala Tanganjika sve do prisajedinjenja ostrva Zanzibar kada su usvojili zajedničko ime Tanzanija. Ove tri zemlje imaju skoro iste geografske osobenosti i istorijsko poreklo i godinama su pripadale Britanskom Carstvu. Stoga su njihovi problemi manje ili više isti. Tanganjika koja se u kolonijalno doba zvala oblast Tanganjike stekla je nezavisnost 9. decembra 1961. godine. Uganda koja se zvala protektorat Uganda, stekla je nezavisnost 10. oktobra 1962. Godinu dana kasnije, kolonija Kenija stekla je nezavisnost 12. decembra 1963. Uganda je zemlja koja je od sticanja nezavisnosti imala

*) David G. Mallu, Problems Related to Publishing in East Africa.

najviše političkih događaja i iskusila gorke unutrašnje političke borbe. Prvobitnu tradicionalnu kraljevinu Kabaku srušio je prvi predsednik Ugande dr Milton Obote koga je kasnije oborio čuveni diktator Idi Amin. Amina je oborio snažni unutrašnji pritisak, uz pomoć tanzanijske armije, u korist Miliona Obotea koji je izgubio vlast, a u međuvremenu mu je pružio azil njegov prijatelj predsednik Tanzanije dr Džulius Njerere, popularno poznat pod imenom Nzalimu Njerere (učitelj Njerere). Posle Amina usledilo je kratkotrajno predsednikovanje profesora Jusufa Lulea, koji je unutrašnjom promenom odstranjen sa vlasti i na njegovo mesto došao je sadašnji predsednik Binaisa.

Tanzanija je zadržala istoga predsednika od sticanja nezavisnosti, sledeći ideologiju nazvanu *Ujama* tj. afrički socijalizam koji omogućuje da dođe do izražaja *Ujama selo* tj. približavanje ideje razvoja lokalnim zajednicama. Kenija koja uživa slavu zahvaljujući legendarnom heroju i borcu za slobodu Mzee Džomo Kenijati imala je političku stabilnost u svom kapitalističkom sistemu. Krajem 1978. godine politička vlast je polako prešla u ruke Kenijatinog lojalnog potpredsednika Daniela Arab Moija koji se zavetovao da „sledeći stope Kenijate“, nastavi, tj. održava isti sistem, takozvani *niajo*.

Sve tri zemlje su prilično retko naseljene jer imaju svega 40 miliona stanovnika na ukupnoj površini od 664.000 kvadratnih milja. Kenija sa 220.000 kvadratnih milja ima oko 15 miliona stanovnika. Uganda sa 80.000 kvadratnih milja ima oko 13 miliona stanovnika i Tanzanija sa 364.000 kvadratnih milja ima oko 17 miliona stanovnika.

Samo u Keniji živi više od tri četvrtine miliona neafrikanaca, što je dvostruko više od broja neafrikanaca koji žive u Ugandi i Tanzaniji zajedno. Većinu čine Indo-Pakistanci, zatim Evropljani, Arapi i ostali.

Kao što se iz gore izloženog može videti, istočnoafrička društva su, uopšte uzev, pluralistička, a Kenija naročito. To je stvorilo i mnoge političke probleme, jer evropske i azijske manjine teže da kontrolišu i dominiraju ekonomskom moći zemlje. Kenija pati od neravnomerne raspodele bogatstva.

Od ove tri zemlje Kenija je bila britanska najomiljenija konkubina. Britanska vlada je veoma rano uočila mogućnost stalnog naseljavanja belih doseljenika i stvaranje bele vlade u Keniji. Četrdesetih godina ovog veka beli doseljenici su učinili jedan korak kako bi po ugledu na Južnu Afriku, očuvali unutrašnju nezavisnost. Srećom, taj korak nije uspeo.

Kolonijalna uprava Istočne Afrike uglavnom je kontrolisana iz Kenije. Kenija je pružala mnoge pogodnosti belim doseljenicima. Kao što će se videti, govoriti o istoriji Istočne Afrike znači manje-više govoriti o istoriji Kenije.

Kolonijalna vladavina u Keniji zvanično je uspostavljena 1897. godine. U početku, štampanje i izdavanje započela je kolonijalna vlada kako bi imala potrebne zvanične dokumente, pravne izveštaje, obrasce za prihode. *Kenijske novine*, itd. Možda je namera da se stvori kolonija dovela do toga da se 1895. godine jedna štamparska mašina donese u Mombasu. Poverljivije i veće stvari štampane su u Engleskoj.

Misionari su bili preteče u ovom poslu. Oni su počeli sa štampanjem 1891. godine, pre nego što je stvorena kolonija. Društvo misionara štamvalo je svoju *Taveta hroniku*. Zatim su sledile druge izdavačke aktivnosti misionara, uglavnom kao sredstvo koje je trebalo da im omogući da razmenjuju iskustva, novosti i da napreduju u svome poslu. Jedna od tih publikacija bila je časopis čiji je vlasnik bila Oliva Grej, a zvao se *Vesnik Istočne Afrike i Ugande*. Štampan je i izdavan u Keniji 1899. godine. Ovaj list je imao za cilj borbu protiv porasta indijskog stanovništva u Keniji. Oliva Grej je videla kako britansku novu zemlju preplavljaju indijski doseljenici koje su Britanci doveli da rade na izgradnji kenijsko-ugandske pruge. Njena sve upornija borba izazvala je jednog bogatog Indijca, Dževandžea, da počne sa izdavanjem protivničkog lista koji je nazvao *Afrički steg*, a čiji je cilj bila borba za prava indijske zajednice. Ova borba je nastavljena sve do 1905. godine kada je izvesni Anderson kupio *Afrički steg* i dao mu novo ime *Istočnoafrički steg*. Pod tim imenom postoji i danas, a politika uredništva lista i dalje je verna interesima belih manjina u Istočnoj Africi. To je danas pravi glasnogovornik čuvene „Lonrho grupe.”

Drugi časopisi koji su izlazili između 1905. i 1908. godine u cilju odbrane interesa Evropljana bili su *Istočnoafrički Tajms*, *Pionir* i *Globtroter*.

Misionari su bili zadovoljni tim razvojem. Zato su proširili svoju izdavačku delatnost na zbornike himni, hrišćanske novosti, veronauku, prevode Biblije na lokalne jezike i kisvahili, uključujući i literaturu za širenje hrišćanskog Jevanđelja. Misionari su sada mnogo ambiciozniji u nameri da preobrate svakog Afrikanca i svesni su potrebe za stvaranjem misionarskih škola, gde bi mogli da uče ljude čitanju i pisanju. Ti ljudi koji bi umeli da čitaju i pišu, bili bi im korisni za propovedanja većih razmera i za kampanju pokrštavanja. Osnivanjem tih škola javi

la se potreba za štampanjem materijala za čitanje i za osnovno obrazovanje. Predavali su učenicima veronauku, poznavanje Biblije, aritmetiku, geografiju, istoriju Britanskog Carstva, itd. Štamparija koju je 1890. godine podigao velečasni V. E. Tejlor mnogo je koristila tom programu.

Misionari su pripadali raznim strujama i svaka struja, verujući u svoja tumačenja, oštro se borila i pokušavala da nametne svoju veru i dogmu. To nivalstvo dovelo je do veće štamparske i izdavačke delatnosti.

Počeci komercijalne izdavačke delatnosti

Ovo aktivno suparništvo misionara dovelo je do veće potrebe za materijalom za čitanje u njihovim školama. U ovim zemljama, su podizane crkve, a sledila je izgradnja dispanzera i bolnica za Afrikance. Ekspanzija osnovnog obrazovanja koje su vodili misionari dovela je do obimnije izdavačke delatnosti koja je stvorila dobre temelje za komercijalnu izdavačku delatnost. To je privuklo britanske komercijalne izdavače kao što su Longmans, Green i kompanija, Oxford University Press, MacMillan i kompanija, i drugi. Danas, ove tri izdavačke kuće premoćno vode u izdavanju istočnoafričkih školskih udžbenika.

Za razliku od misionara ovi komercijani izdavači nisu štampali knjige u tim zemljama. Sve je obavljano u Britaniji. Istočna Afrika je samo bila skladište za sve ono što se štampalo i što je bilo namenjeno potrošnji u Africi.

Komercijalni izdavači su uvideli još jednu prednost. Mogli su da prodaju i ostale viškove svojih izdanja kupcima u Istočnoj Africi. Zato su velike količine raznovrsnih izdanja stizale u Keniju, a neka su bila namenjena i izvozu u zemlje van Istočne Afrike.

Imajući ovo novo tržište izdavači su bili spremni za nova izdanja. Uz punu podršku kolonijalnih vlasti izdavačka delatnost obrazovnog materijala je cvetala. Pošto su misionari obavljali glavni posao za komercijalne firme, veliki broj materijala za štampanje koji nisu mogli da štampaju misionari dospeo je do ovih izdavača.

Oni su, takođe, kupili i izdavačka prava za vrlo uspešne publikacije koje su prvi pokrenuli misionari. Jedan primer tih misionarskih izdavačkih aktivnosti bio je stvaranje sadašnjeg „Ureda za literaturu Kenije” koji se nekada zvao „Istočnoafrički ured za literaturu”, čiji su vlasnici bile tri istočnoafričke države, dok su delile isto

tržište i interese, sve do kraja Istočnoafričke zajednice, 1978. godine.

„Istočnoafrički ured za literaturu”, najveće izdavačko telo u Istočnoj Africi, počeo je svoj rad u ime „Ndia Kuu štampe”, čiji je vlasnik bilo Crkveno misionarsko društvo, a nastavljalo je interes stare štamparije osnovane u Fritaunu. „Ndia Kuu štampa”, kojom je rukovodio G. G. Richardson, preuzela je Istočnoafrička vlada četrdesetih godina ovog veka i naimenovala je istog rukovodioca za direktora. Pošto je bila u službi tada dobro organizovanih misionara „Ndia Kuu štampa” je imala dobre veze sa masama.

Njena distribucija literature bila je uspešna. Dobijala je i dobar procenat zastupajući britanske izdavače i distribuirajući njihove knjige. Velika razgranatost posla navela je kolonijalne vlasti da preuzmu ovu štampariju. Cilj „Istočnoafričkog ureda za literaturu” pod kolonijalnom upravom bio je ambiciozan. Kolonijalna uprava je uvidela potrebu da pridoda hrišćanskoj literaturi i izdavanje i distribuciju knjiga. Izdavačkoj kući je poveren zadatak da uspostavi bolje snabdevanje knjigama i osnuje organe u ove tri zemlje što bi poboljšalo i distribuciju kolonijalnog materijala i bolje služilo interesima britanske izdavačke delatnosti. Tako bi se stvorio osnovni centar komercijalnih izdavača za istraživanje.

Sedište ove izdavačke kuće bilo je u Najrobiju, u Keniji, gde je preseljeno iz Fritauna. U Ugandi, ogranak ove izdavačke kuće nalazio se u Kampali, a drugi ogranak u Dar-es-Salamu, u tadašnjoj Tanganjiki. Ovo telo je, takođe, imalo zadatak da odgovorno ohrabruje afričko autorstvo, da pokreće nove popularne časopise i izdaje literaturu za afričku čitalačku publiku. Džon Varuinge Čege, u svome delu *Autorsko pravo i izdavačka delatnost u Keniji*, ovako definiše to uslovljeno autorstvo: „Autori koji su radili za Ured bili su, uglavnom, kolonijalni javni radnici, nastanjeni na tim teritorijama, i nekoliko Afrikanaca. Teme njihovih štampanih napisa jasno su otkrивale kakve su namere imale vlasti u pogledu afričkog stanovništva. Trebalo je nametnuti Afrikancima vrline lojalnosti britanskoj kruni i različite prednosti koje su poticale iz te lojalnosti, kao i vrednosti njihove poslušnosti.”

Jasno su se ispoljila tri tipa izdavačke delatnosti. Prvo, objavljivanje dela koja su štitila interese evropskih doseljenika i administratora. To su bile novine, časopisi, zvanični kolonijalni spisi i izveštaji. U drugoj grupi su bila izdanja Indijaca koji su štitili sopstvene interese. Najzad, tu su bila misionarska izdanja koja su išla pod rukom sa izdanjima vlasti i koja su imala za cilj ne samo da ojačaju hrišćansko verovanje već da šire englesku kulturu i uklope je u afrički

koncept. Mada je učenje Isusa Hrista, kako je prikazano u Bibliji, usmereno protiv diskriminacije i protiv ugnjetavanja, britanske crkve su ipak našle kompromis između ugnjetavanja i hrišćanskih vrednosti. Otuda su upravljači i misionari razvili jedinstven koncept afričkog duha po kojem samo oni predstavljaju obe strane kolonijalne medalje. U ovome slučaju misionari su podrili hrišćanske vrednosti koje su postojale u afričkom duhu. Sve ovo počelo je da budi nacionalnu svest samog Afrikanca. Afrikanac je uvideo da mada stalno motre na njega i mada ga neprestano kljukaju propagandom bele superiornosti, treba da počne da se bori za samoga sebe.

Početak afričkog štamparstva

Sa novom svešću o borbi za vlastiti opstanak, Afrikanac je dodao i treću suparničku izdavačku delatnost, ali je njegova izdavačka delatnost bila najslabija. Iz prostog razloga što nije imao ni sredstava ni slobode koje su imali drugi. Deo te nacionalne svesti razvio se kao posledica II svetskog rata. Afrikanci koji su se vratili iz rata i koji su se borili rame uz rame sa belcima, došli su kućama ispunjeni nacionalnim osećanjem i svešću da je i Afrikanac sposoban koliko i čovek bilo koje rase i da mu je valja dati podjednaka prava. Širenje ovoga osećanja dovelo je do pokušaja štampanja časopisa koji su od kolonijalnih vlada zahtevali da pošteno postupaju prema Afrikancima, da ih podjednako plaćaju, da im omoguće slobodu izražavanja, bolje uslove školovanja, itd. Ali ti časopisi, kao što su bili *Mwiguithania*, *Wasya wa Mukamba* i drugi nisu mogli da ostvare nacionalnu distribuciju, uglavnom zbog jezičke barijere, a u to vreme čak i jezik kisvahili nije bio okvalifikovan kao *lingua franca*. Tanganjika, sa jezikom kisvahili kao najznačajnijim, mogla je biti najpogodnije tlo za takvu kampanju, ali su joj nedostajale mogućnosti jer je sve bilo koncentrisano u Najrobiju. Kolonijalni pritisak se najviše osećao u Keniji, gde je bila baza kolonijalne vlasti, a izazivao je i veću ogorčenost nego u Ugandi ili Tanganjiki.

Nacionalne aktivnosti je četrdesetih godina započelo nekoliko ljudi koji su uprkos mnogim teškoćama stekli dobro obrazovanje, bilo da su imali mogućnost da putuju u inostranstvo i steknu dodatno obrazovanje, ili zato što su imali neku drugu dobru osnovu. Ali uprava se postarala da njihove publikacije ne budu dugog veka. Svaki novi pokušaj bio je osujećen pod izgovorom da je taj materijal opasan za javni mir i da Afrikancima nije potrebna takva literatura.

Ugroženi nacionalisti, pisci i izdavači, nisu imali drugog izbora do da potraže utočište u tradicionalnoj formi komunikacija — u usmenoj književnosti, izražavajući svoje poruke bilo u pesmama koje su pevali na javnim mestima i na skupovima bilo u verbalnoj komunikaciji. Kolonijalna uprava je bila efikasno zastupljena u svim slojevima i pokušavala je da eliminiše tu vrstu komuniciranja. U tome nikada nije sasvim uspela tako da je ta vrsta književnosti preživela i širila se. Ali nije donosila željene plodove. To je dovelo do stvaranja političkih partija vođenih unutar i van zemlje od strane intelektualaca i političkih izgnanika. Rezultat je da Afrikanci pišući, počinju ponovo da se obraćaju — na jedan ili drugi način — svome narodu.

Dalji koraci da se spreči komuniciranje i nacionalna kampanja solidarnosti doveli su do štampanja veće količine propagandnog materijala od strane kolonijalnih vlasti. Šira kampanja protiv buđenja nacionalne svesti vodila se svim sredstvima. Crkva koja se najbolje učvrstila u masama imala je zadatak da vrši pritisak na narod. Crkva je ulagala sve veće napore u štampanje tih antinacionalnih dela, a pored toga propovedala je pokrštenom stanovništvu da ne žudi za materijalnim dobrima, ovozemaljskim posedovanjem i vlašću. Biblija je čitana tamo gde je mogla da se koristi u tu svrhu. Crkva je propovedala protiv pevanja domorodačkih pesama, nazivajući ih primitivnim i demonskim. Recitali lokalne poezije takođe su onemogućavani. Svako tradicionalno okupljanje radi proslavljanja ili igranja bilo je kritikovano. A svi običaji su proglašavani primitivnim i odvratnim u očima gospodnjim. Biblija je korišćena za svečana zavetovanja protiv tradicionalne i nacionalne aktivnosti. Tako je osnova književnosti bila ozbiljno podrivena. Kolonijalna uprava ojačala je propagandu stvaranjem radio-mreže kao sredstva za uništenje preostalih tradicionalnih vrednosti, a u nameri da nametne zapadne vrednosti. Crkva je dobila udarno vreme za emitovanje. Veća kontrola nad školama imala je za cilj da iskoreni sve ono što su vlasti smatrale varvarskim ponašanjem i običajima. Cilj je bio naterati Afrikance da se stide sami sebe, da mrze sami sebe, a da vole belog čoveka i dave mu se.

Ova stalna i pojačana propaganda postala je još teže breme za pleća nacionalista koji su osetili opasnost da izgube tlo. Sada su videli da nema nade da Britanci postanu korektniji prema njima. Nacionalisti su pojačali svoju borbu, situacija se zaoštrila i dovela je do oružane borbe za slobodu. Tako se krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina u Keniji rodio pokret Mau-Mau. Britanci su na tu borbu odgovorili sa svih strana. Štampa i radio postali su

još žešći, a svaki pokušaj štampanja od strane Afrikanaca bio je osujećen, osim ukoliko nije veličao nadmoć belih ljudi. Do vremena sticanja nezavisnosti sve tri zemlje, nije bilo ničega što bi se moglo nazvati privatnim afričkim izdavačkim pokušajem, a takođe nije bilo nijedne nacionalne izdavačke kuće. Dnevni listovi i časopisi, institucije za obrazovanje, radio i sve drugo, bili su u stranim rukama. Dva uticajna lista i dalje izlaze: stari *Istočnoafrički steg* i *Istočnoafričke novine*, a zatim tu je i tendenciozno nazvani *Dejli Nejšn*. Kompanija „*Nejšn Siriz Ltd*” upravlja *Dejli Nejšnom*, *Sandi Nejšnom*, *Taifa Leom* kao i raznim štamparskim delatnostima. Kompanija ima veliku komercijalnu štampariju „*Kenija Lito*”, a čitavo preduzeće pripada Aga Kanu. Kako njegovo pokretanje to i nagoveštava, list *Nejšn* treba da štiti interese azijske zajednice u Istočnoj Africi čiji su članovi verski podređeni Aga Kanu. Mnogi od njih su ekonomski magnati Kenije. List ima razrađenu uredničku politiku koja štiti kapitalističke interese i moćniji je od *Istočnoafričkog stega* koji pripada „*Lonrho grupi*”.

Istočnoafrički steg pripada Lonrho-ovoj štampariji „*Print Pek*”, najvećem koncernu za štampanje i pakovanje u Istočnoj Africi. „*Lonrho grupa*”, kao što vam je možda poznato, kontroliše mnogobrojne druge kompanije u Keniji i u mnogim delovima sveta i jedan je od najuspešnijih britanskih industrijskih kolosa.

S obzirom na vlasništvo i uređivačku politiku ova dva lista ne mogu imati nacionalnu obavezu propagiranja afričke kulture. Ako ništa drugo, njima je dat prurušen afrički izgled, mada nastavljaju da vode hladni ekonomski rat u korist starih gospodara. Kao što je bilo u prošlosti, tako i danas, svaki pokušaj Afrikanaca da stvore soparnički list uznemiruje ova dva giganta.

Spram istorijske pozadine može se sagledati čitav niz negativnih stavova prema nacionalnoj i privatnoj izdavačkoj delatnosti u Istočnoj Africi.

a) Psihološko osiromašenje Afrikanaca tokom tih sedamdesetih godina kolonijalne uprave direktno je uticalo na njegovu izdavačku aktivnost. Njegove tradicionalne vrednosti i samopouzdanje strahovito su uzdrmani. Afrikancu nedostaje originalnosti u pisanju, jer nema bolje osnove za pisanje od one koju je nasledio od kolonizatora. Još postoji snažna tendencija sagledavanja vlastitih kulturnih vrednosti i samoga sebe kao nečeg inferiornog. Kada piše, Afrikanac piše sa željom da zadovolji starog gospodara, da ga impresionira, a to njegovo pisanje čini dalekim od njihove zajednice. Kada piše, on misli na britanskog izdavača, a britanski izdavač ne želi da promoviše kulturu i ideje u kojima se sam neće pre-

poznati. Tako je delo koje želi da radikalno naslika novu sliku Afrikanca ili pokušava da kritikuje mentalitet belca osuđeno na propast. A ukoliko se takvo delo izda, ono je osuđeno na skromnu štampu koja će ga što lošije prezentirati. Na taj način prava provokativna borbena dela ne mogu da dopru do afričkog naroda.

b) Strah da će se veliki brat naljutiti zato što niste sigurni kako će on postupiti rečito govori o ovome. Otuda, Afrikanac koji dobije uredničko mesto ili eventualno uspe da osnuje izdavačku kuću, zna da mora biti veoma oprezan. Većina lidera Afrike, bilo na ekonomskom polju, na polju književnosti ili nekom drugom, Afrikanci su samo po svojoj koži, a Britanci su po načinu mišljenja, po maniru i po tome koliko cene Afrikanca. Zato oni danas predstavljaju najveće neprijatelje svoje zajednice. Razlog tome je činjenica da ne prepoznaju svoju sopstvenu individualnost. Misionari su ih vaspitali u duhu podjarmljenosti. Zadojeni su kolonijalnim i britanskim sistemom obrazovanja do tog stepena, da — mada bi u drugim uslovima bili veliki individualisti — ovako nastavljaju istu politiku upravljanja i kulturnih vrednosti koju su praktikovali stari gospodari.

c) Govorimo o afričkim čitaocima... Misionari su ih učili da je knjiga koju treba da čitaju ili da pišu o njoj — Biblija. Da treba da se drže po strani od svetovne, sramne i javne literature koju bi mogli pisati njihovi sunarodnici. Ovakav uticaj je doveo do toga da su čitaoci okrenuli leđa afričkim delima. Uostalom, to pisanje neuspešno podražava stil i način mišljenja Britanaca i u tom slučaju čitalac bi mogao da uzme jedno prvorazredno delo koje su napisali Britanci. Na udžbenik koji napiše Afrikanac, ma kako bio kvalifikovan za to uvek će se gledati kao na slabiji rad. Tako britanski pisac-izdavač još uvek visoko drži svoj barjak.

d) Mišljenje onih koji vode vladinu politiku, a i sami su žrtve kolonijalne propagande kao što je to opisano pod tačkom b), jeste da oni ne vide kako bi Afrikanac mogao da bude sposoban izdavač. Štampanje i izdavanje su stvari koje mu još nisu bliske. Tako on više voli da ih prepusti sigurnim rukama starih gospodara. Uostalom, kad već postoje bolji udžbenici i bolja literatura koja se u zemlju uvozi iz Engleske, čemu briga? Prema tome, takav kreator politike neće radikalno menjati izdavačku politiku. A tamo gde mu je potrebna preporuka, on poziva britanske stručnjake da mu daju savet. Stoga su većinu nastavnih planova sastavili Evropljani. Knjige koje treba čitati preporučuju ljudi koji su i njihovi izda-

vači, a što je još gore suparnici Afrikanaca u izdavačkoj delatnosti ili u nezavisnom mišljenju. Da citiramo Notingema o ovom pitanju:

„Neokolonijalizam je više nego nejasan pojam zloupotrebe. On sumira frustracije nacionalista kroz zemlje u razvoju jer sagledava i kontroliše njihovu ekonomiju pa čak i njihovu ideologiju, bilo na način bivše kolonijalne sile ili na način dveju supersila. Verovatno da ni u jednoj sferi u Istočnoj Africi nije ta kontrola očiglednija i utoliko teža da se odstrani nego što je to u trgovini knjiga. To utoliko više zastrašuje jer su knjige možda najmoćnije političko, kulturno, ideološko i vaspitno oružje koje je svet do sada video.

Ko i danas odlučuje šta će ljudi čitati? U obe glavne grupe ljudi to su uglavnom podanici bivše kolonijalne sile... Te firme došle su prvenstveno da bi ostvarile zaradu, a britanska izdavačka industrija se s pravom ponosi što je dala značajan doprinos razvoju britanskog izvoza. Te firme su uspele da ostvare i izvanredan uticaj i kontrolu nad našom industrijom i njihovi interesi su tu veoma veliki. Njihova lokalna finansijska moć i njihovi izvanredni profiti umnogome su ostvareni zahvaljujući tržištu udžbenika. Profit od udžbenika je veliki i siguran. Izdavač koji uspe da izdaje engleske udžbenike za osnovne škole pa čak i za gimnazije ne treba više da brine za svoju budućnost...Nezaposlenost nije učinila kraj ovome sistemu. U stvari, ako želimo da čujemo istinu, ona je čak dovela do porasta ovakvog sistema.”

Strani izdavači, uzmimo na primer *Longmans Oxford University Press*, *MacMillan-a*, postoje u Istočnoj Africi kao stovarišta i kancelarije za prijem rukopisa koji se šalju u Evropu na štampanje i izdavanje. Trgovina i veština izdavačke delatnosti bile su nedovoljno poznate Afrikancima sve do šezdesetih godina kada su neki Afrikanci pristupili toj delatnosti. Istočna Afrika je dobar primer kako su mnoge afričke zemlje održale i razvile štamparsku i izdavačku delatnost Evrope. Postoji nekoliko izdavačkih kuća koje su počele sa štampanjem lokalnih dela kako bi zavarale vlasti da imaju interesa da podrže afričku izdavačku delatnost. Ipak to štampanje i izdavanje još uvek se obavlja u inostranstvu. To su izdavači koji već imaju sigurno tržište u Istočnoj Africi i plaše se da ga ne izgube.

Naravno, meni nije sasvim nepoznat doprinos stranih izdavača razvoju afričke knjige i ne želim da ga osporavam. Izdavač kakav je *Heinemann Educational Books* ustanovio je jednu dobru seriju knjiga afričkih pisaca. Ali ne treba pogrešno shvatiti ovaj korak i misliti da on

predstavlja motiv za stimulisanje kreativnog pisanja u Africi. To je čisto komercijalni potez.

Početkom sedamdesetih godina Istočna Afrika je imala preko 60 prekomorskih izdavača koji su trgovali s Afrikancima, ali većinu njih su zastupali drugi izdavači. Evo liste tih glavnih izdavača, a ispod njih i liste izdavača koje oni zastupaju:

1. *Longmans Kenya Ltd*
2. *Churchill-Livingstone*
3. *Oliver & Boyd*
4. *Penguin Books*
5. *Common Ground*
6. *Ladybird Books (Wills & Hepworth)*
7. *University of London Press*
8. *Cambridge University Press*
9. *George Phillip*
10. *Hutchingson*
11. *Dent*
12. *Allen & Unwin*
13. *Hodder Group*
14. *English University Press*
15. *Edward Stanford*
16. *Brockhampton Press*
17. *Oxford University Press*
18. *Cape*
19. *Edinburgh University Press*
20. *Faber & Faber*
21. *Routledge & Kegan Paul*
22. *Harvard University Press*
23. *Stanford University Press*
24. *Sussex University Press*
25. *Scottish Academic Press*
26. *The Bodley Head*
27. *Chatto & Windus*
28. *Hogarth Press*
29. *Jackdaw Publication*
30. *Heinemann Educational Books*
31. *William Heinemann*
32. *Secker & Warburg*
33. *Peter Davis*
34. *Word's Work*
35. *Heinemann Medical Books*
26. *Collins Educational*
37. *Mills & Hudson*
38. *Blackie*
39. *Thames & Hudson*
40. *Evans*
41. *Edward Arnold*
42. *John Murray*
43. *Black*
44. *Bell*
45. *Books for Africa*
46. *MacMillan Education*
47. *Neczam*
48. *Collins*
49. *Hamish Hamilton*
50. *Andre Deutsch*
51. *Pan Books*
52. *Fontana Books*
53. *David & Charles*

54. *Thomas Nelson*

- 55. Harrap
- 56. W. H. Allen
- 57. Michael Joseph
- 58. Pall Mall Press
- 59. Sphere Books
- 60. Phaidon Press
- 61. Young World Productions

62. *Sir Isaac Pitman*

Sledeća lista prikazuje one kuće koje se mogu nazvati lokalnim izdavačkim kućama:

1. „Ured za literaturu Kenije”;
2. „Zadužbina Džomo Kenijate”;
3. „Istočnoafrička izdavačka kuća”.

Već smo govorili o Uredu za literaturu. „Zadužbinu Džomo Kenijate” kontroliše država. „Istočnoafrička izdavačka kuća” je za svoje štamparske potrebe ojačana „Afro-press Ltd”. Osnovao ju je „Istočnoafrički institut za društvene i kulturne poslove”, a potpomaže je nemačka izdavačka kuća Andre Deutsch. Do skora ova se izdavačka kuća nije mogla pohvaliti interesovanjem za književnost domorodaca. U njihovom katalogu dominiraju imena engleskih i evropskih pisaca i verovatno ga je sačinio bivši direktor izdanja, Džon Notingem, Britanac po rođenju, a kenijski državljanin.

4. Comb Books Limited — Osnovao je i njome upravlja pisac ovog napisa. Kuća je pretrpela teške političke udarce pred kraj Kenijatine vladavine. To je mlado preduzeće sa svega 30 naslova.

5. Foundation Books Limited — Osnovao je i njome upravlja Fred Odziende, bivši službenik „Istočnoafričke izdavačke kuće.” Firma je vrlo teško krenula zbog velikih troškova štampanja i slabe prodaje. Ona uglavnom štampa kisvahili-knjižice namenjene školskom tržištu koje je, na žalost, monopol prekomorskih izdavača.

6. Equatorial Publishers Limited — Osnovao je i vodio Niamola Okala, koji je nekada bio službenik Longmansa. Kuća je izdala više od 20 naslova i propala zbog velikih troškova štampanja i slabe prodaje.

7. Uzima Press — Ovom izdavačkom kućom upravlja Horas Itemesi. Ona je u službi crkve i ne može se nazvati domorodačkom. Izdaje isključivo crkvenu literaturu.

8. Bookwis Limited — Osnivač je Leonard Okola, bivši direktor „Istočnoafričke izdavačke kuće”. Okola je jedan od nekoliko Afrikanaca sa dobrim izdavačkim iskustvom. Njegova kuća

je dosad izdala svega nekoliko naslova. Rukovodi sopstvenom slovoslagačnicom i potencijalni je izdavač sa dobrim akademskim obrazovanjem.

„Istočnoafrička izdavačka kuća”, prvenstveno kenijska, ima svoje ogranke u Ugandi i Tanzaniji. Ogranak u Ugandi se bio ugasio za vreme Aminove vladavine, a ogranak u Tanzaniji je nacionalizovan i sada se zove „Tanzanijska izdavačka kuća”. Tanzanija je nacionalizovala i bivše istočnoafričke listove koji su nekada bili zajedničko vlasništvo. „Tanzanijska izdavačka kuća” je izdala malo dela otkako je prekinula sa „Istočnoafričkom izdavačkom kućom,” koja je, nasuprot njoj, ostala aktivna pošto uživa podršku kenijske vlade.

Razmatra se ideja da se sve tri izdavačke kuće stave pod zajedničku upravu. To su izdavačke kuće koje kontroliše država (navedene pod 1, 2, i 3). Svaka od ove tri kuće ima i modernu štampariju.

Kao što se iz izloženog vidi, Kenija prednjači u istočnoafričkoj štamparskoj i izdavačkoj delatnosti. Ali slika nije tako svetla. Azijci su danas vlasnici većine štamparija. Strani izdavači imaju stečenu prednost štampanja svojih knjiga svuda po svetu. Većinom se to obavlja na krajnjem istoku gde su štampanje i cena papira prilično niski. Lokalni troškovi štampanja i cena papira vrlo su visoki, tako da su knjige koje se izdaju u ovim zemljama suviše skupe za prosečnog čitaoca. To znači da će lokalni izdavači štampati sve manje i manje ukoliko se tržište školske knjige ne okrene u njihovu korist.

Štampanje udžbenika se najviše isplati. Tako prekomorski izdavači vode glavnu reč na tržištu tih knjuga. I ukoliko se ne učini novi napor u tom smeru, lokalna potrošnja stranog materijala će nastaviti da služi zapadnim ciljevima i vrednostima.

Strani izdavači, koji postoje stotinama godina, sa svetskom distribucijom i hiljadama naslova na svojim listama, imaju dovoljno sredstava da uspešno lansiraju čak i neko bezvredno delo koje žele da puste na tržište. Oni isto tako imaju mnogo novca kojim mogu da podmire pojedince i vlasti kako bi preporučili njihove knjige školama. Bilo je mnogo slučajeva kada su ti izdavači izvesnim ljudima kupovali automobile ili kuće kako bi postigli svoj cilj. A kako god vi gledali na to, ove međunarodne kompanije žele da osiguraju kontinuitet na starom tržištu, žele da ono pripada isključivo njima. Neke od izdavačkih kuća su i registrovane u tim zemljama i zaposlile su direktore

koji su samo marionete i čije je zaduženje da ugovaraju sastanke ovih velikih gazda koji dolaze iz Evrope da se sastanu sa lokalnim predstavnicima. Njihova druga dužnost jeste da nadgledaju prodaju, da predaju rukopise izdavačima u Evropi i da potpomažu prodaju tamo gde to velike gazde žele. U trenutku kada je novi nastavni plan tek sačinjen, evropski izdavači na veliko čuđenje afričkih izdavača već imaju spremne potrebne udžbenike. Nove nastavne planove svakako im dostavljaju njihovi ljudi, takozvani stručnjaci za školske programe.

Poznati su slučajevi stranih stručnjaka koji sede u inspektoratima za udžbenike, a za taj posao ih plaćaju afričke vlade. Istovremeno oni primaju i honorar u Evropi od izdavačkih kuća koje žele da njihove knjige budu preporučene u školama. Moglo bi se vrlo lako govoriti o skandalu u izdavačkoj delatnosti Istočne Afrike.

Strana strategija da se potpuno uguše lokalna nastojanja ostvaruje se na hiljadu i jedan način. Putem napadnog oglašavanja i reklama u novinama, poklanjanjem viškova knjiga obrazovnim institucijama, skupim promocijama, itd. Normalno je da knjiga objavljena na primer, u Njujorku, dobije izvanrednu kritiku, ali knjiga koju je napisao Afrikanac a izdala lokalna kuća, veoma teško dobija i najskromniju kritiku. Afričko tržište je sve više pretrpano novim izdanjima iz Evrope. Ta izdanja se reklamiraju i na radiju, ali najpogodniji je uticaj zapadnog filma. Da citiramo E. M. Standu (*Busara*, tom 6, 1974): „Gotovo u svakom većem gradu Afrike postoje bioskopi koji prikazuju filmove velikim auditorijumima. Gotovo u svakoj afričkoj zemlji postoje i pokretni bioskopi koji zbunjenim masama prikazuju filmove. Mada film kao medijum komuniciranja još poseduje tehnološku fascinaciju, on je stran lokalnoj kulturi u mnogim mestima unutar afričkih država. Ali njegov potencijalni uticaj na verovanje publike je ogroman. Film stiče značaj kao jedan od kanala masovnih komunikacija koji ima moć značajnog uticaja na gledaoce”.

Filmska industrija Istočne Afrike, koja bi mogla da podstakne lokalno stvaralaštvo jedva da postoji. Glavni bioskopi su u rukama stranaca, a iza njih se vijori zastava „20th Century Cinema”. Ostali bioskopi prikazuju azijske filmove. Na televiziji dominiraju američki i britanski filmovi.

Ne samo Istočna Afrika već i cela Afrika ima teškoća sa izdavačkom delatnošću. Citiraćemo izvod iz govora Čarlsa Rubija, člana Parlamen-

ta i sadašnjeg ministra za urbani razvoj Kenije, kojim se obratio skupu izdavača u Najrobiju organizovanom od strane UNESCO-a i koji je 1972. godine objavila „Istočnoafrička izdavačka kuća”: „Gledajući iz drugog ugla zabeleženo je da je 1968. godine Sovjetski savez izdao 75.000 novih naslova, Sjedinjene Američke Države 60.000, Engleska 30.000, a iste godine Liberija je izdala samo 11 naslova, Malavi 14, Burundi 17, Kamerun 30, a Kenija 162, da navedemo samo nekoliko zemalja. Čitava Afrika sa stanovništvom malo brojnijim od Sjedinjenih Država izdala je 4.000 novih naslova, a od njih je samo 1.400 izdato između Sahare i Zambezijsa. Od tih 1.400 naslova samo nešto preko 100 izdale su afričke izdavačke kuće. Kao što sam već rekao, većina knjiga koje se koriste uvezeno su dok su one koje su štampane u našim zemljama u velikoj mери izdali strani izdavači. Ovi izdavači su pokušali da prilagode udžbenike afričkim potrebama. Ali ja tvrdim da afričke potrebe nikada ne mogu biti zadovoljene adaptacijom ili uvozom. Zemlja bez lokalne izdavačke delatnosti teško može imati intelektualnu nezavisnost.”

Zakon o izdavačkoj delatnosti je sačinjen tako da štiti izdavačke interese Britanaca. U svakom slučaju, čak i istočnoafrički ustav samo je adaptacija britanskog ustava. Ponovo citiram Čegea: „Stranci su stekli prevlast preko istočnoafričkog zakona o autorskom pravu koji štiti autore i izdavače zemalja potpisnica Bernske i Ženevske konvencije. Ova zaštita se zasniva na principu reciprociteta. Istočna Afrika štiti interese stranaca, podrazumevajući da će te iste zemlje štiti kenijska izdanja u inostranstvu. Ovaj princip nije samo iluzoran, već je očitо suprotan interesima afričkih zemalja.”

Očigledno, izdavačka delatnost u Istočnoj Africi, a mislim i svuda po Africi, jeste i mora biti politička stvar. Od šezdesetih godina lokalno stanovništvo je pokazalo veliko individualno i zajedničko interesovanje za uspostavljanje dobre izdavačke delatnosti. Ali kamen spoticanja je predstavljao nedostatak zaštite koju je trebalo da pruže afričke vlade kako bi potpomogle takva nastojanja. Zbog toga su Afrikanci ostali nezaštićeni u odnosu na jače konkurente.

Iz istorije istočnoafričkih zemalja možete izvući čitav niz primera o efektima na uštrb nacionalnim izdavačima i piscima. Sve u svemu, afrička borba je bila borba za opstanak. Ova kampanja i aktivnost imaju dobre razloge da nose nacionalna obeležja i nacionalnu svest. To objašnjava zašto je većina novih pokušaja izdavanja afričkih listova i časopisa teško uspevala da sebi prokrči put ka politici. List bi u tom

slučaju postao direktno oruđe za borbu protiv neokolonijalizma. Takav list cilja suviše visoko ili pogađa najosetljivije aspekte svoje vlade, dajući na taj način svom mediju vrlo radikalnan pristup koji u mnogim slučajevima ne može biti ponos bilo koje administracije. Prva pretnja listu dolazi od samih lokalnih vlasti koje smatraju da nacionalista ne treba snažno da pogađa donatore, jer će u tom slučaju biti uskraćena strana pomoć. Tako oni moraju da štite donatore, jer donator može da podigne slušalicu i javi vlastima: „Čujte, ukoliko ne sprečite tog momka da izdaje tu vrstu stvari, mi ćemo revidirati našu odluku o pomoći”. Hoće li siromašna vlada imati ikakav drugi izbor osim da ukloni nacionalistu. Ukoliko smatraju da on može da digne suviše veliku buku, potražiće posredne načine da ga smire. Jedan od tih načina je uspostavljanje kontakta sa firmama koje oglašavaju u tom listu i pritisak na njih. I onaj koji oglašava upozorava momka: „Prijatelju, ako ne prestaneš sa tom vrstom uvodnika nećemo više oglašavati. Jasno?” Neke vlade čak hapse i šalju u zatvor takvog radikalnog izdavača.

Ukoliko je neki izdavač uporan i izjavi da ga ne interesuju oglasi i nastavi svoju delatnost, ranije ili kasnije shvatiće da ti momci nisu hteli da zalaju na njega već da dejstvuju. Oglasi prestaju da stižu, a Indijac štampar dobije instrukcije da traži isplatu štamparskih troškova što je pre moguće. Tako dobri štampar skraćuje rokove naplate i pokreće sudski postupak protiv jadnog izdavača.

Kao alternativa on prelazi na drugu izdavačku delatnost. Osvrće se i dolazi sa potencijalnim udžbenikom. Eventualno prodaje ili zalaže svoja kola kako bi imao sredstva za štampanje. Eventualno ta knjiga izlazi i on je nosi u inspektorat radi dobijanja preporuke. Oni je pogledaju i — ili je inspektor već korumpiran i očekuje mito i od novog izdavača ili je još uvek čovek sa kolonijalnim načinom mišljenja — dobra knjiga se stavlja na policu, a godinama izdavač čeka na odluku. Izdavač nema novca za reklamu. Novine nisu raspoložene da daju dobru kritiku ovoj knjiži. Školske vlasti nisu navikle da kupuju afričke udžbenike. Konačno, knjiga ne dobija preporuku. Ili, dobija preporuku i stavlja se na školsku listu, ali nabavljač ne dolazi izdavaču da poruči knjigu. To se obično događa nakon nekoliko godina čekanja. Tako će izdavač biti prinuđen da razmisli o svojim ambicijama, da verovatno odustane od pokušaja i da potraži neki drugi posao.

Jedino tržište koje mu preostaje i gde može da nešto pokuša jeste izdavanje romana. Ali, ukoliko želi da u tome uspe, mora da se pridr-

žava dva stroga pravila igre: da izda neko izuzetno delo koje će nesumnjivo privući širok krug čitalaca i da knjiga bude jevtina.

Ali nije lako pridržavati se ova dva pravila. Izuzetnu knjigu može da napiše samo vrlo iskusan pisac. Takav pisac nema vremena za izdavača-početnika, koji, kao prvo, nema mogućnosti za dobru distribuciju knjige i ne može da ponudi dobar predujam na autorski honorar kako to čine strani izdavači. U svakom slučaju, malo je pisaca koji pišu iz ideoloških razloga, već uglavnom pišu za novac. Tako, rukopis koji će postati bestseller ima malo izgleda da završi u rukama izdavača-početnika, osim ukoliko je taj početnik spreman da da povoljan ugovor i predujam na autorski honorar koji je veći od onoga koji će ponuditi evropski izdavač. Ukoliko izdavač-početnik i dođe do rukopisa bestseler, postavlja se pitanje štampanja i cene. Na ovo utiče nekoliko stvari: primerak mora biti jevtin, ali tiraž ne sme biti manji od 5.000 primeraka, a u tom slučaju cena papira učiniće izdanje skupim.

To ostavlja izdavača u rukama ljudi ili organizacija koje imaju novac. Mnogo novca. Ali takvi pojedinci ne žele da rizikuju svoja sredstva za intelektualne avanture, jer znaju dosta o trgovini, poznaju proces izdavanja, itd. Zato će oni radije uložiti novac u zemljišta ili u druge, manje komplikovane poduhvate.

Jezička barijera

Zemlje Istočne Afrike naseljavaju različite etničke grupe od kojih svaka govori svojim posebnim jezikom. U Keniji, na primer, ima preko četrdeset takvih grupa koje se obično nazivaju plemenima. Većina tih jezika međusobno se razlikuje isto toliko koliko se engleski razlikuje od arapskog. Bio bih u pravu kad bih rekao da je u Keniji ovaj problem jezika posebno izražen. Slučaj sa Ugandom je nešto bolji. Kao što smo ranije naglasili, Tanzanija je najmanje pogođena tim problemom. Kisvahili je jezik koji se najviše govori u Tanzaniji. Razlog što je Tanzanija u tom smislu povlašćena, istorijske je prirode. Reč *Tanganjika* na kisvahiliju znači *mešavina*. Uopšteno govoreći, stanovništvo Tanzanije sastoji se od mnoštva imigranata koji su u manjim grupacijama stizali u zemlju i koji su bili prinuđeni da nauče neki zajednički jezik da bi se mogli sporazumeti. Nemačka kolonijalna vlast, koja je vladala Tanzanijom pre nego što je zemlja dospela u engleske ruke, u velikoj je meri izmešala ove etničke grupe, dok je vlast u Najrobiju, u Keniji, očuvala identitet svakog plemena i zadržala svako od njih unutar gra-

nica njegove oblasti. Pre uspostavljanja kolonijalne vlasti u Istočnoj Africi, ova plemena su već vekovima živela zasebno i za sve to vreme razvila su osobeni identitet i kulturu. Moglo bi se reći da je svako, samo po sebi, predstavljalo pravu naciju.

Očigledno je da zemlja koja ima problem *lingua franca*, ima veliki broj izdavačkih problema. Jezik na kome se izdavalo u Istočnoj Africi bio je engleski, koji je dugo godina bio zvanični jezik. Kada biste danas postavili pitanje: „Na kojem jeziku da izdajemo?” — mnogi bi odgovorili: „Na engleskom jeziku, naravno!” Oni koji su vođeni nacionalnom svešću najverovatnije će izjaviti da je najpogodniji jezik kisvahili. Međutim, oni koji su nacionalno još svesniji i duboko su zainteresovani za komunikaciju među širokim narodnim masama naveli bi da se i lokalni jezici moraju ozbiljno uzeti u obzir u izdavačkoj delatnosti. U sadašnjem trenutku, u Istočnoj Africi ima vrlo glasnih zagovornika pisanja na lokalnim jezicima, iako su to pisci koji pišu samo na engleskom jeziku i koji nikada nisu ništa izdali na svom maternjem jeziku. Tako taj poziv postaje više izraz ideološke potpore nego praktične primene.

Nacionalisti smatraju da je zalaganje za izdavanje na lokalnom jeziku vrlo dobra stvar. Nekoliko izdavača su se tome odazvali time što su počeli da prevode već objavljene romane na ove jezike, ali ja smatram da je to velika greška, jer su ta dela koja se prevode bila prvenstveno zamišljena i napisana tako što je pisac imao u vidu drugu publiku, sa drugačijim vrednostima.

U osnovi, ukoliko je to moguće, izdavač bi trebalo da izdaje na jeziku koji njegovi kupci najbolje poznaju. Pisac bi, takođe, ako želi da ima uspeha, trebalo da se potrudi da bude dostupan svojoj publici, na jeziku koji ona najbolje razume. U Istočnoj Africi savremeni pisci vrlo dobro poznaju svoj maternji jezik; ipak, oni uvek pokušavaju da se pretvaraju kako nisu sposobni da pišu na tom jeziku, već moraju da koriste engleski, iako u svom svakodnevnom opštenju stalno koriste maternji jezik. Ovo može značiti da ih sopstvene predrasude sprečavaju da pišu na maternjem jeziku. Česta je pojava da se dva prijatelja, koji su oduvek govorili maternjim jezikom, dopisuju na engleskom. Stoga je engleski bio jezik dopisivanja i „civilizovane” komunikacije.

Dakle, izdavači zbog ove predrasude, nisu skoro uopšte dobijali dela na lokalnim jezicima.

Postoje mnogi problemi što se tiče pisanja na nekom stranom jeziku, kao što je u ovom slu-

čaju engleski. Prvo, osim ako pisac nije vrlo dobro savladao taj jezik, njegov izraz će biti veštački, bez onog prirodnog prizvuka koji se može naći u nekom delu pisanom na maternjem jeziku. Zatim, što se tiče savlađivanja stranog jezika, ne bi trebalo zaboraviti da je vrlo malo onih kojima je engleski drugi jezik, koji su morali da ga uče u školi i koji su ga dovoljno dobro savladali kako bi mogli da na njemu pišu i da se izražavaju prirodno i snažno. Napor da se engleski tako dobro savlada zahteva mnogo truda, prakse i strpljenja. Nije svako obdaren takvim strpljenjem.

Stoga, mnogi Istočni Afrikanci koji bi inače mogli biti dobri pisci, gube inspiraciju i umiru intelektualnom smrću — jednostavno zbog jezičke barijere. Međutim, Tanzanijci su pokušali da od ove nesrećne okolnosti stvore uslov koji će ih inspirisati da razviju svoju izdavačku delatnost na kisvahiliju. Navešću deo intervjua koji je J. Mbelle — predavač sociologije i književnosti na univerzitetu u Dar es Salamu, dao *Sandi njusu*:

„Bez obzira na to šta rade tanzanijski intelektualci, masovna književna delatnost odvija se u svim krajevima naše domovine. Po mom mišljenju, više je za žaljenje to što nismo bili prijemčivi za bogatu usmenu književnu delatnost koja se odvija u našoj zemlji i što je nismo dovoljno cenili, nego činjenica što nismo dali nijednog Ačebea... Svakako nije bilo nijednog tanzanijskog pisca koji piše na engleskom koji bi se mogao porediti sa Ačebeom ili Ngugijem. Međutim, najveći deo tanzanijskog pisanog stvaralaštva odvijao se na kisvahiliju. Mi smo vodeća zemlja u svetu što se tiče književnosti na kisvahiliju, ali ne bi trebalo da budemo samozadovoljni; tradicija kisvahili-romana skorašnja je pojava... Odbor za engleski jezik naše zemlje priznaje da nivo engleskog u našim školama i koledžima opada.”

Drugi značajan problem korišćenja stranog jezika nalazi se u samom istočnoafričkom čitaocu. Ukoliko se jezik koji koriste pisac i izdavačka redakcija ne svodi na jednostavne engleske konstrukcije, mnogi čitaoci se osećaju izgubljenim. Većina sadašnjih čitalaca nalazi se na nivou mature, tj. na nivou jedanaeste godine školovanja. Međutim, mnogi od njih i dalje imaju mnogo teškoća što se tiče potpunog razumevanja i izražavanja na engleskom jeziku. Ovo objašnjava zašto postojeća književnost dopire samo do malog dela potencijalne čitalačke publike. Veći deo stanovništva nikada nema priliku da vidi kako srednja škola izgleda iznutra (nivo od osmog do jedanaestog razreda). Većina se nalazi samo na nivou osnovnog obrazovanja i teško joj je

da shvati ono što je napisano na engleskom jeziku, a uostalom, i na kisvahiliju. Istočnoafrički sistem obrazovanja je zbrkan i ne poklanja dovoljno pažnje izučavanju maternjeg jezika. To znači da dete u jedanaestom razredu, koji za većinu predstavlja trenutak kada napuštaju školu, ne može dobro da se izražava ni na svom maternjem jeziku, tako da osoba koja je na taj način školovana ima vrlo skućenu mogućnost jezičkog komuniciranja u općtem smislu.

Za mnoge male narode u Africi, kisvahili je strani jezik, koliko i engleski.

Ovaj argument podrazumeva da izdavać mora da reši problem izdavanja za veliki deo stanovništva. Ovo, samo po sebi, stvara drugi problem, problem vaspitavanja društva koje nema druge mogućnosti da ćitanjem proširi svoje znanje, a da i ne govorimo o sputavanju inicijative mladih, koji bi inaće razvili sposobnost pisanja.

Pisanje i izdavanje na stranom jeziku stvara izvestan broj daljih problema:

1. stvara se jaz meću generacijama: jer starija generacija, koja ćini većinu stanovništva koje ne govori engleski jezik, ne može da ćita poruke mladih naraštaja; oni ne mogu da ućestvuju ni u jednom dijalogu na tom jeziku;
2. stvaraju se društveni problemi i nesporazumi;
3. dolazi do razdvajanja i zbrke u kulturi.

Kuda onda ide izdavać, u kom pravcu? Koji su njegovi ciljevi? Da li on ima potpun uvid i podršku svoje zajednice? Koja je to zajednica i od koliko se ćlanova sastoji? Koji su izazovi i ograćnenja za izdavaća? Da li on izdaje ono što predstavlja temelj njegovog društva i koren njegove kulture? Imajući u vidu ovaj veliki problem jezika, kako će on preneti svoje složenije misli onima koji su u podrećenom položaju? Da li se broć stare kulture sve više udaljava od naroda? Šta može izdavać ućiniti da bi se popravilo stanje stvari?

Dobro, ako ne može da im se približi pomoću engleskog jezika, da li to može ućiniti pomoću nacionalnih jezika? Druge dve države, tj. Kenija i Uganda, nisu te sreće da kao Tanzanija imaju *lingua franca*, pa kako valja gledati na te stvari?

Kisvahili se ne može tako lako skinuti sa dnevnog reda. Ćinjenice pokazuju da je u Keniji i Ugandi broj onih koji mogu da dobro pišu i ćitaju na kisvahiliju veći od broja onih koji mogu da dobro ćitaju i pišu na engleskom što je ohrabrujuća ćinjenica. Međutim, takode je

istina da su oni koji govore engleski isti oni koji govore kisvahili. Prema tome, moj ujak koji je pisao svoje zadatke i ispite na engleskom jeziku, iako je učio kisvahili, i dalje bi radije čitao knjigu na engleskom. Drugim rečima, jezik koji se koristi za ispite i dalje se smatra jezikom na kome se bolje komunicira. Stoga će biblioteka mog ujaka biti ispunjena knjigama na engleskom jeziku i teško da će obuhvatiti ijednu na kisvahiliju; zato moja stara ujna, koja može da čita samo na kisvahiliju, nema mogućnosti da pozajmi neku knjigu za čitanje od mog ujaka. Na taj način je širenje kisvahili književnosti otežano zbog specifične prirode rasprostranjenosti i dostupnosti.

Ova ostavlja izdavaču samo jednu alternativu, ukoliko želi da njegove knjige dopru do kisvahili-čitaoca. Treba da izdaje originalna dela na kisvahiliju, ali da pazi da ne počini grešku pa da se isto delo prevede na engleski jezik. Ako je delo kvalitetno, ono će nesumnjivo privući mog konzervativnog ujaka da ga kupi i time će moja ujna biti u prilici da pozajmi knjigu. Najefikasniji način da se knjige popularišu i šire u Africi jeste da se predaju iz ruke u ruku. Mnogi ljudi će pročitati neku knjigu zato što je neko drugi govorio o njoj ili zato što su videli da je neko ima, a ne samo zato što je pre neki dan u novinama izašao prikaz. Moja ujna i mnogi drugi koji se nalaze u njenom položaju su i suviše dugo bili zapostavljeni tako da su se navikli da ništa nemaju za čitanje. Stoga su oni poslednje osobe koje bi otišle u knjižaru da traže knjige za čitanje; zato je lično upoznavanje sa knjigom, koja ide od ruke do ruke, činilac od velike važnosti.

Kao što se može videti iz istočnoafričke istorije, izdavačka delatnost skoro nikada nije obuhvatala ove lokalne jezike. Čak se nije dovoljno izdavalo ni na kisvahiliju.

Ali, zalaganje za aktivno izdavanje na kisvahiliju i lokalnim jezicima podrazumeva određen broj stvari: da i pisac i izdavač delaju podstaknuti ideološkim motivima. Većina izdavača je komercijalno nastrojena. Vrlo je malo verovatno da bi se rešilo da izdaju na jeziku koji ne bi obezbedio prodaju hiljade primeraka njihove knjige tokom jedne godine. Oni se radije odlučuju za izdavanje na engleskom jeziku, jer tako imaju već oformljeno tržište koje ne zahteva ulaganje velikih sredstava u reklamu.

Znate li šta to znači?

Izdavač koji želi da razvije nivo čitalaštva i kulture svog naroda suočava se sa izazovom da mora izdavati pre iz ideoloških pobuda nego

zbog novca, što znači da će, na ovaj ili onaj način, morati da nosi breme svog naroda. Jedna od lokalnih izdavačkih kuća koja spada u tu kategoriju je i „Fondation Books Limited”. Ona želi da razvije književnost na kisvahiliju kako bi pokušala da dopre do prosečnog čoveka. Zato je bila prinuđena da se toliko bori.

Izdavač koji želi da uzdiže svoje društvo prinuđen je da investira u dugoročne planove. Ako mu se desi da uspe da motiviše potencijalnu čitalačku publiku, biće u daleko povoljnijem položaju da zadobije više čitalaca, uključujući tu i one koji čitaju na kisvahiliju i one koji čitaju na engleskom. Takva izdavačka delatnost imaće utemeljenost i originalnost koju izdavač na engleskom nema zbog svoje prilično veštačke osnove.

Na kraju krajeva, svako kvalitetno delo koje se najpre izda na jednom od lokalnih jezika može se prevesti i izdati i na engleskom jeziku. Afrička književna dela koja su napisana i izdana na engleskom deluju izveštačeno kada se prevedu na lokalne jezike. Nasuprot tome, dela koja su bila prvobitno napisana i objavljena na lokalnim jezicima imaju veliku dubinu kada se prevedu na engleski jezik. Ova razlika proizlazi iz pišćevog poznavanja jezika kojim piše i poznavanja sredine o kojoj piše.

Kako se iz ovoga može zaključiti, izdavač na engleskom jeziku ima loš položaj u lokalnoj sredini, dok mu je međunarodni položaj dobar, ukoliko mu nije cilj originalnost. Izdavač na lokalnom jeziku je u lošem međunarodnom položaju, ali je zato u dobrom lokalnom položaju, pa kroz proces svog razvoja, ako se ulože potrebni naponi i strpljenje, ima svetliju budućnost. Ovo važi u slučaju kada ne daje prednost novcu nad svojom delatnošću.

Većina književnih dela koja se danas izdaju u Africi sadrži vrlo malo autentičnog. Delo jednog pisca odražava njegov sistem vrednosti, ubeđenje i polaznu osnovu. Ovim delima nedostaju raznolikost i dubina, jer ih pišu osobe koje nemaju poverenja u sebe i u jezik koji koriste. Kada pročitate desetak ili petnaestak takvih dela, stižete osećaj da ste počeli da se vrtite u krugu. Jedan afrički pisac je rekao: „Ako ne pišete na jeziku na kojem volite, nećete stvoriti dela koja zaslužuju da budu voljena.”

Odlučili ste da krenete sa najšire osnove. Međutim, onda se suočavate sa problemom nabavke kvalitetnih rukopisa na lokalnim jezicima; šta biste onda učinili? Ovo se ne može postići bez većeg napora; moraćete da pridobijete pisce da pokušaju da urade neke stvari onako kako vi želite ili ćete morati da stvarate nove pisce. To

od vas zahteva da budete sposobni i upućeni kako biste radili sa mladim piscima i kako biste mogli da utičete na njihov razvoj, što znači da ćete u oba slučaja preuzeti ulogu učitelja i predvodnika.

Izdavanje knjiga na kisvahiliju predstavlja samo početak jednog procesa. Kao što smo ranije videli, gotovo svako u Istočnoj Africi pripada posebnom plemenu ili narodu koji ima svoj sopstveni jezik. Biblija ne bi imala toliko uspeha da nije doprla do naroda na njegovim plemenskim jezicima, pošto ovi jezici predstavljaju jezgro narodne kulture, njenu osnovu, središte intelekta i duše naroda. Svaka odista svrsishodna izdavačka delatnost mora obuhvatiti sve ove jezike, kao što je to učinjeno u slučaju Biblije.

Zatim, svaka afrička nacija mora prihvatiti činjenicu da je sačinjena od ovih malih naroda koji se ni sada, a ni u doglednoj budućnosti, ne mogu otrgnuti od svojih starih navika, običaja i životne filozofije, a da se ne stvori veliki politički problem. Želim da opovrgnem tvrdnju da mnoštvo i mnogobrojnost ovih jezika predstavljaju kamen spoticanja na putu ostvarenja nacionalne solidarnosti. Naprotiv, ovi jezici predstavljaju obogaćenje kojim bi svaka država trebalo da se ponosi. Velika greška koju bi afričke države mogle da načine bila bi da odjednom unište sve ove nacionalne razlike u iracionalnoj nameri da stvore kolektivnu naciju pod okriljem jednog jezika pogodnog za lako i lenjo upravljanje. Postoji potreba za upravom koja je u skladu sa strukturom našeg društva. Ukoliko se društvo čvrsto ne pridržava svoje filozofije ono ne može dati najbolje od sebe. Iznenadujuće je to što neke afričke države i institucije žele da unište baš ono što razvijene zemlje žele da sačuvaju. Ideja vodilja ne bi trebalo da bude da se postojeće uništava, već da se razvija i osavremeni. Na osnovu dosad izloženog, kako bismo mogli sprečiti pisca i izdavača da aktivno učestvuju u politici? Kako bi mali izdavač mogao da opstane i da se razvija bez zaštite političke vlasti u svojoj zemlji?

Prednost izdavanja na maternjem jeziku

Izdavanje knjiga na maternjem jeziku je za mnoge grupe u zemlji finansijski rizičnije no izdavanje za kisvahili čitaoce, iako kvalitetna knjiga prevedena na te jezike, na primer Biblija, ima priliku da stekne brojniju čitalačku publiku. Ono što mi, u stvari, tvrdimo jeste da kisvahili treba smatrati samo jednim od nacionalnih jezika Istočne Afrike jer se njegovim korišćenjem rešava samo deo jezičkog problema. Međutim, sada ne govorimo o običnom jeziku

komuniciranja: govorimo o jeziku književnog komuniciranja koji je mnogo bogatiji.

Britanski izdavači nisu bili zainteresovani za izdavanje na lokalnim jezicima. Oni su usmerili svoju izdavačku delatnost na engleske tekstove zato što to nije bilo toliko rizično i nije zahtevalo dodatni napor nalaženja jezičkih stručnjaka. Nije im se isplatilo da se upuštaju u takvu izdavačku delatnost. U svakom slučaju, kolonijalne vlasti nisu bile u Istočnoj Africi da bi pomogle razvoj Afrikanaca već da bi zaradile na njihov račun i iskoristile raspoložive sirovine. O razvoju nacije treba da brine afrički narod. Sušta je istina da se kolonijalisti nikada ne bi svojevolejno odlučili na povlačenje da ih Afrikanci nisu na to primorali. To je bio slučaj u praksi pa se u tom smislu i na intelektualnom nivou mora izvršiti isti takav pritisak na antiafričke snage; tu ne treba da postoji nikakvo popuštanje ili kompromis.

Uzrok nerazvijenosti nije ležao u činjenici da je britanski narod loš, već u tome da su Britanci razvijali svoju zemlju i imperiju, a u Afriku su došli tragajući za onim čime bi obogatili svoju zemlju i povećali dobrobit svoga naroda. Trgovac obično nije zainteresovan za dobrobit i privatni život mušterije; njega zanima novac u njegovim rukama. Ovo je sušta životna istina, ako stavimo na stranu filantropska razmišljanja i želje. Tek kad je to shvatio, Afrikanac je počeo da se bori za svoj opstanak. Posebno je pitanje uloge koju su odigrali misionari u razvijanju i ubrzavanju ove svesti kod Afrikanaca. Jedan od pozitivnih poteza misionara bilo je to što su pomogli da se Biblija prevede na materne jezike narodâ.

Izdavačka delatnost namenjena svakoj od ovih zajednica ponaosob povlači za sobom finansijski rizik pri kratkoročnom, ali ne i pri dugoročnom planiranju. Jednom će potencijalni čitaoci sustići čitalački svet i to će predstavljati trenutak uspeha. S druge strane, stanovništvo mnogih od ovih malih naroda je millionsko. U Keniji, na primer, svako od tri glavna plemena ima stanovništvo koje premaša dva miliona. Ne bi trebalo da bude teško da se neki naslov na jednom od ovih jezika proda u pet hiljada primeraka u toku jedne godine, pod uslovom da se tom naslovu obezbedi uspešna promocija i publicitet. Zabluda da je tržište slabo za knjige na ovim jezicima razvija se izdavanjem knjiga koje su loše i neprilagođene tržištu. Izdavač koji sakupi narodne priče određenog plemena, objavi ih na izvornom jeziku i zatim ponudi knjigu tom istom narodu sigurno će to gorko zažaliti. Ovi ljudi knjigu neće kupiti jednostavno zato što je to knjiga. Oni dobro znaju priče koje se u toj

knjizi nalaze jer su ih već godinama slušali,
zašto bi ih onda kupili?

Izdavači koji su pokušali da prodru na to tržište učinili su to mentalitetom koji je svojstven strancima, tako da su morali da odustanu, umesto da su istražili tu oblast i saznali šta ljudi vole da čitaju. Da je ovo tržište stvarno toliko siromašno onda se, na primer, ni hrišćanska književnost ne bi tako brzo prodavala. Međutim, onda moramo opet razmotriti kako prelazni period deluje na Afrikanca. Citiraću iz svoga rada koji sam pročitao u „Alliance High School”, u Keniji, „O ulozi afričkog pisca u širenju afričke kulture”: „U današnjoj Africi knjiga se prvenstveno koristi zbog svojih tradicionalnih vrednosti, a zatim i u ime izgubljenih afričkih vrednosti. Afrikanac otvara knjigu da bi tragao za znanjem, za novim vrednostima i temeljima, za otkrivanjem samog sebe, za razliku od razvijenih zemalja gde knjiga manje-više predstavlja dodatak postojećem kulturnom bogatstvu, gde čitanje predstavlja deo kulture i delatnosti u slobodnom vremenu... Izgubivši svoje tradicionalne vrednosti i osećajući potrebu da traga za alternativom, današnji Afrikanac jeste, i treba da bude, potencijalni intenzivni čitalac.” Evo kako jedan od najiskusnijih izdavača u Keniji (Džon Notingem) dalje razmatra ovu nacionalnu kampanju: „Predložio bih da sve vlade posvete veliku pažnju pribavljanju sredstava, čak i na račun tekućih obaveza, za kupovinu i održavanje većeg broja kombija koji bi se koristili za prodaju knjiga kako bi se osetno pojačala distribucija knjiga u seoskim krajevima... Postoji, takođe, velika potreba da se oslobode mnogobrojni stvaralački talenti Istočne Afrike koji se možda osećaju sputanim ili se „stide” zbog svoje sposobnosti da se izražavaju jedino na maternjem jeziku. Takvi ljudi predstavljaju značajan deo velikog ljudskog kulturnog nasleđa.”

Distribucija knjige u Istočnoj Africi organizovana je po modelu engleskog tržišta koje je uglavnom bilo usredsređeno na gradove i glavne tržišne centre. Međutim, kako ističe Notingem, potencijalni čitaoci na narodnim jezicima žive u seoskim krajevima gde još ne postoje prodavci knjiga. Da bi se ostvario prodor knjige potrebno je koristiti sva raspoloživa sredstva distribucije, otvarati male centre za prodaju knjiga na pijacama i koristiti crkvene i ostale obrazovne institucije koje se mogu naći u seoskim krajevima.

Poduhvat ovog obima očigledno bi zahtevao velika sredstva i pripremu. Skoro devedeset odsto stanovništva Istočne Afrike živi u seoskim područjima, a to je isuviše veliki broj da bi se mogao zanemariti; međutim, niko ne bi trebao

da očekuje od prosečnog privatnog izdavača da postigne sve ovo. Sada govorimo u nacionalnim razmerama.

Knjige za osnovnu školu štampane na lokalnim jezicima, tj. knjige za početnike, imaju podjednaku distribuciju kao i druge školske knjige. One podležu sistemu snabdevanja škola koji spada u nadležnost države. Britanski izdavači su dobro snabdeli ovo tržište jer su te knjige direktno kupovane u okviru programa snabdevanja škola; sve što bi izdavačima preostalo, nakon isporuke knjiga centralnom sabirnom mestu, bilo je da sačekaju isplatu.

Lokalni jezik se učio sve dok učenik ne bi razvio sposobnost čitanja i pisanja na tom jeziku; potom više nije bilo udžbenika. Tada je učenik bio spreman da počne da uči i polaže ispite na engleskom. Ovaj program ima za cilj da se što pre završi sa čitanjem na lokalnim jezicima i da se što pre pređe na engleske knjige koje su čekale, kao da su učenici bili spremni za tržište.

Dvojezična izdanja

Jedna od alternativa koja bi podstakla čitanje u najširim masama je izdavanje dvojezičnih knjiga. Međutim, ovaj metod još nije oprobano. Verujem, prvenstveno zato što je to skup poduhvat u dvostrukom smislu jer ujedno podrazumeva napor prevođenja originala na drugi jezik, i povećane troškove dvostrukog slaganja teksta. Međutim, mislim da se izdavači ni sada ni u prošlosti nisu stavili u položaj onih podređenih građana kojima su te knjige potrebne. Za sada se u Istočnoj Africi ne može govoriti o zalaganju pojedinca za celokupni intelektualni razvoj društva.

Afrikanac nije tradicionalno posedovao knjigu kao što je to slučaj u zapadnoj civilizaciji, i njemu je lako da živi bez knjige sve dok savremena civilizacija kod njega ne razvije interesovanje za knjigu. Drugim rečima, društvo je spremno da prihvati ono što mu je ponuđeno; trebalo bi da bude odgovornost nadležnih za razvoj da izlože razumne smernice koje će unaprediti kvalitet života i intelektualni razvoj Afrikanaca.

Roman se nije dovoljno razvio u Istočnoj Africi; to ne znači da narod ne čita romane. Naglasak je međutim stavljen na to da se ljudi obrazuju dok se ne pripreme za završni ispit i ne okončaju obrazovanje. Stoga se najviše razvijala proizvodnja školskih knjiga, a ignorisana je opšta čitalačka publika van škole. Čitanje kao hobi slabo je razvijeno u Istočnoj Africi. Tome

nije teško utvrditi uzroke: van škole, skoro da i nije postojalo išta što bi privuklo čitaoca. Moglo se naći nešto romana, ali su bili uvezeni iz Evrope i opisivali su prilike i iskustva koji su bili i suviše tuđi da bi stimulisali čitaoca. Pored toga, kao što smo već istakli, postojao je i problem jezika.

Stoga je izdavač danas suočen sa problemom izdavanja knjiga koje bi trebalo da pokrenu veliku kampanju s ciljem da se razvije interesovanje naroda za knjigu. Drugim rečima, izdavač mora da stvori potražnju pa tek onda da misli na ponudu. Kako će ovo učiniti zavisi od njegovog odlaska među ljude da bi saznao koje su njihove stvarne želje. U slučaju da se ostvare dvojezična izdanja, to bi poboljšalo promet knjiga koje bi dospele u ruke većeg broja čitalaca.

Mislim da cilj ne bi trebalo da bude izmena načina rada i ciljeva izdavačke delatnosti već prvenstveno promena mentaliteta izdavača ili stvaranje boljih izdavača. Citirao bih Činua Ačebea koji je u intervjuu, datom na Univerzitetu u Najrobiju, a objavljenom u *Dejli nejšnu*, rekao: „Što se tiče književnog stvaralaštva u Africi, na kontinentu ima mnogo pisaca, ali se izrazito oseća nedostatak stručnih kritičara. Naši kritičari podižu mnogo prašine oko jednog dela pre nego što su ga pročitali. Ne pomažu masama da ocene knjige koje izlaze na tržište... Američki ili evropski kritičari pažljivo čitaju ta dela i pišu komentare, a naši ih kritičari napadaju. Zašto je to tako? Da li zato što mi ne obavljamo svoj posao kako treba, pa zato ne želimo da ga drugi komentarišu?”

Stoga izgleda da problem nije samo u izdavačkoj delatnosti kao takvoj, već u Afrikancu i njegovoj sredini: izgleda kao da prividno žali za ekonomskom i intelektualnom slobodom i razvojem. Centralna tema ovog izlaganja može se jasno prepoznati u svakoj novoj državi u Africi.

Na kraju, koga ćemo okriviti za sve probleme navedene u ovom izlaganju? Afrikanca? Zapadne sile? Ili možda kolonijalnu upravu iz prošlosti?

Okriviti ma koji od navedenih činilaca isključivo je akademski argument, jer bi to predstavljalo previđanje sila koje stoje iza evolucije života, kao i stav da se ono što se dogodilo u Africi nikada nije odigralo na drugom mestu u svetu. Nije najvažnije ono što se desilo u prošlosti, već ono što se naučilo i što se može naučiti kroz ta iskustva; zatim, šta treba uraditi za budućnost kojoj i mi pripadamo? Ali, najvažnije pitanje, na koje se mora naći odgovor pre nego što se išta preduzme, jeste kako ćemo to učiniti i koji od početnih koraka treba da

bude prvi? Moramo pravilno zaključiti da, bez obzira na ono što čovek odabere da čini, svoju ambiciju mora podržati jednom životnom činjenicom, a to je saznanje da je svaka revolucija bolna i da nikada nije postojao način da se ona izvede a da se pri tom ne povredi drugo ljudsko biće, bez obzira koliko se revolucija taktično sprovodila.

(Preveli s engleskog LAZAR ŠEĆEROVIĆ,
MIHAILO RISTIĆ i ZORAN PETKOVIĆ)

Bibliografija

1. J. W. Chege: *Autorsko pravo i izdavačka delatnost u Keniji*, KLB, 1978, Kenya.
2. Juma Mbotela: *Sećanja Juma Mbotela*, EAPH, 1978.
3. UNESCO: *Izdavačka delatnost u Africi*, EAPH 1972.
4. David G. Maillu: *Uloga afričkog pisca u širenju afričke kulture*, Nairobi 1980.
5. E. M. Standa: *Busara*, 6. tom, 1974, KLB.
6. *Ko kontroliše industriju u Keniji*, izveštaj radne grupe, 1968, Kenya.
7. *Izdavanje knjiga kao zanimanje*, Philip Unwin, Hamish Hamilton, 1963.
8. *Izdavanje i štampanje u Keniji*, J. Ndegwa, magistarska teza.
9. *Udruženje kenijskih izdavača*, izveštaji o izdavačkoj delatnosti i diskusije, 1974. do 1978.
10. *Istočnoafrički dnevnik*, EAISCA, februar, 1966.

